

BOHDAN SZYMAŃSKI

O źródłach i opracowaniach dotyczących zmian lesistości ziem polskich

Об источниках и работах об изменении лесистости польских земель

About sources and papers on changes in forest cover on Polish lands

Wśród publikacji z zakresu historii leśnictwa sporą grupę stanowią opracowania na temat zmian lesistości ziem polskich, a także inne prace, które mogą stanowić podstawę lub pomoc dla takich badań, a więc mają charakter źródeł.

Badania nad zmianami lesistości, oparte na materiałach kartograficznych, zostały zapoczątkowane w Polsce w okresie międzywojennym¹, a kontynuowane po 1945 r. Szczególne znaczenie ma poznanie tych zmian w ostatnim 150- czy 170-leciu (w XIX i XX w.), przy czym tylko dla tego okresu zachodzi jakaś ścisłość i porównywalność danych. W odniesieniu do materiałów kartograficznych można przyjąć — jak pisze K. Heymanowski (17), a także K. Buczek (10), że na wcześniejszych mapach lasy były zaznaczane z pełną dowolnością, często w sposób wyłącznie ornamentacyjny i materiały te nie mają prawie żadnej wartości dla geografii historycznej.

W grupie opracowań dotyczących ściśle zmian lesistości ważna rola przypada pracy M. Romanowskiej o „Zmianach w zalesieniu Królestwa Polskiego w ostatnim stuleciu” (39), w której autorka na podstawie roboczych materiałów kartograficznych w skali 1:300 000 (zamieszczonych w publikacji w bardzo dużym zmniejszeniu) przedstawiła stan lesistości tej części Polski w 1830 i 1909 r. oraz analizowała przyczyny zmian. Nowością było porównywanie lesistości na podstawie map obrazujących (zdaniem autorki) stan na początku i końcu badanego okresu² w przyjętych jednostkach przestrzennych (części powiatów

¹ W odróżnieniu od porównań opartych na materiałach statystycznych, które można znaleźć już w publikacjach XIX-wiecznych.

² Według Maruszczyka (24, s. 126) arkusze niemieckiej mapy 1:300 000, z których M. Romanowska przyjęła stan lasów w 1909 r. (rok wydania mapy) były oparte na zdjęciach topograficznych przeważnie z lat 1880—1900. Jedynie dla nieznacznych obszarów Królestwa Polskiego zdjęcia wykonano lub sprawdzono w latach 1901—1911.

w granicach sprzed I wojny światowej). Niestety skala opublikowanych map przy wielkości omawianego obszaru, a także doprowadzenie tematu do początku XX w. sprawia, że możliwość praktycznego wykorzystania tej publikacji jest bardzo ograniczona. Cenne są założenia pracy, a także analiza przyczyn zmian lesistości.

Kontynuacją i uszczegółowieniem pracy M. Romanowskiej przy wprowadzeniu szeregu udoskonaleń metodycznych i wykonawczych, było wiele opracowań z okresu po 1945 r., obrazujących zmiany lesistości poszczególnych regionów Polski na podstawie materiałów kartograficznych, przy czym przeważnie analizowano zmiany lesistości w XIX i XX w. Jako pierwszą z tego cyklu można wymienić pracę H. M a r u s z c z a k a o zmianach lesistości woj. lubelskiego w okresie 1830—1930 (24). Inni autorzy opracowali obszary: A. N y r e k — Górnego Śląska (28), Alina P i e t r z a k — woj. łódzkiego (32), H. B ł a s z y k — Wielkopolski (8, 9), Maria S z c z e ś n i e w s k a (2), a także E. W i ę c k o (50) — okolic Warszawy, B. S z y m a ń s k i — Kielecczyny (woj. kieleckiego w granicach sprzed 1 VI 1975 r. (3, 46). Prace te powstały przeważnie na bazie roboczych materiałów kartograficznych w skali 1:100 000, sprowadzonych następnie do skali 1:300 000 lub większej. Wspólną cechą charakterystyczną większości tych prac jest:

1) opieranie się na podobnych materiałach kartograficznych (o ile było to możliwe z uwagi na opracowany teren i okres), choć z pewnymi „przesunięciami” chronologicznymi,

2) omawianie zmian lesistości w granicach współczesnych jednostek administracyjnych (przeważnie powiatów).

Odnosnie do wykorzystanych materiałów kartograficznych to stan wyjściowy przyjęto przeważnie z „Topograficznej Karty Królestwa Polskiego” (TKKP) w skali 1:126 000 (62) zwanej też „Mapą Kwatermistrzostwa”. Jest to jedna z najlepszych map wojskowych pierwszej połowy XIX w. wydana w 1843 r. (z datą 1839) na podstawie zdjęć topograficznych rozpoczętych w 1822 r. przez oficerów Sztabu Kwatermistrzostwa Generalnego armii polskiej w Królestwie Polskim, a zakończonych po powstaniu listopadowym przez wojskowych topografów rosyjskich (10, 23, 24, 29). Przyjmowano przeważnie, że mapa ta obrazuje stan lasów ok. 1830 r.

Późniejsze, wykorzystane w tych opracowaniach, mapy, to m.in. (przynajmniej dla obszarów Środkowej Polski):

— „Karte des Westlichen Russlands” (KdWR) w skali 1:100 000 (58) wykonana przez Niemców w okresie I wojny światowej drogą mechanicznego pomniejszenia mapy rosyjskiej powstałej na podstawie zdjęć topograficznych z ostatnich 20 lat XIX w. (42), obrazująca stan lasów ok. 1890 r.;

— „Mapa Taktyczna Polski” (MTP) w skali 1:100 000 (59) opracowana w okresie międzywojennym przez Wojskowy Instytut Geograficzny w Warszawie na podstawie sprawdzonych w terenie starych zdjęć topograficznych państw zaborczych (18, 23, 42), a obrazująca stan lasów ok. 1930 r.;

— „Mapa Topograficzna Sztabu Generalnego” (MTSG) w skali 1:100 000, wydana ok. 1950 r. (wykorzystana tylko w opracowaniach dotyczących Kielecczyny);

— niektóre współczesne mapy z lat sześćdziesiątych.

W porównaniu z publikacją M. Romanowskiej wymienione opracowania „regionalne” reprezentują znaczny postęp, przy czym zbliżają się coraz bardziej do czasów współczesnych. Ujemną stroną jest — mimo wszystko — pewna niejednorodność oraz to, że nie wszystkie są opublikowane lub że publikacje nie zawierają danych liczbowych według powiatów (9), dane te zawarte są w dokumentacji pozostającej w maszynopisie, a więc trudno dostępnej.

Wydaje się, że ta grupa opracowań najlepiej obrazuje zmiany lesistości, niektóre prace łączące z tym wybrane elementy dziejów gospodarki leśnej na danym obszarze (np. 28).

Druga grupa opracowań — chronologicznie wcześniej rozpoczętych — łączy przeważnie zagadnienie zmian lesistości z rozwojem osadnictwa. Istnieje więc kilka, nie znanych mi z autopsji, prac niemieckich dotyczących obszaru ziem polskich w obecnych granicach, a mianowicie Wielkopolski (M a a s), Prus Wschodnich (S c h l ü t t e r), Śląska (H e l l m i c h) i Górnego Śląska (M a r t e r), a także Pomorza Zachodniego (R o w e d d e r); wszystkie te prace są cytowane m.in. przez Maruszczaka (24). Niektóre z tych opracowań (np. Maasa i Schlüttera) spotkały się z bardzo ostrą krytyką autorów polskich już w okresie międzywojennym (19, 30) z uwagi na ich „polityczny”, a właściwie nacjonalistyczny charakter. Miały one uzasadnić przemożny wpływ średniowiecznej i późniejszej kolonizacji niemieckiej na tworzenie „krajobrazu kulturalnego”, co prowadziło do wniosków o niezwykle wysokiej lesistości badanych obszarów przed tą kolonizacją. W świetle wspomnianej krytyki przydatność prac niemieckich wydaje się wątpliwa.

Polskie badania dotyczące zmian lesistości w związku z rozwojem osadnictwa rozpoczęto w latach dwudziestych bież. wieku i prowadzono w ośrodkach krakowskim, lwowskim i poznańskim. Pierwsze chronologicznie były prawdopodobnie badania R. M o c h n a c k i e g o, który opracował „Zasięg pralasu na Wyżynie Kielecko-Sandomierskiej”³ przed-

³ Na podstawie tej pracy uzyskał w 1924 r. w Uniwersytecie Jagiellońskim w Krakowie stopień naukowy doktora filozofii (22).

stawiając historię zasiedlenia tego obszaru. Praca R. Mochnackiego znana jest jedynie w krótkim streszczeniu (27) i z omówienia jego działalności (22), w wiele lat później ukazała się opracowana przez niego mapa (61), zamieszczona również, w formie nieco przeredagowanej, w powojennej publikacji M. Dobrowolskiej (12). Mapa ta przedstawia (w skali 1:300 000) m.in. stan lasów w końcu XVIII i pocz. XIX w. oraz w wieku XX. Prof. F. Bujak – kierownik takich badań w ośrodku lwowskim – w przedmowie do opracowania K. J. Hładysłowicza (19) wspomina wprawdzie o badaniach Mochnackiego, ale z uwagi na brak publikacji tej pracy, uważa rozprawę Hładysłowicza nt. Wielkopolski za „pierwszą próbę w tym kierunku”, gdyż wcześniej ogłoszona drukiem praca tegoż autora nt. ziemi lwowskiej (20) była wykonana później. Prace Hładysłowicza (19) i podobna charakterem J. Paradowskiego o Ziemi Chełmińskiej (30) są chyba jakimś wzorcem takich opracowań, choć być może nie wolnym od błędów (47). Oprócz map z zaznaczeniem powierzchni lasów od końca XIV do XVIII/XIX w. zawierają one również wyliczenie powierzchni lasów lub lesistości dla powiatów w tym okresie (w kilku przekrojach czasowych). Z innych opracowań tego typu, publikowanych często jedynie w streszczeniu, można wymienić: Hładysłowicza – o ziemi lwowskiej (20) i F. Persowskiego o dorzeczu średniego biegu Sanu (31)⁴, a także M. Dobrowolskiej o Puszczy Sandomierskiej oraz dorzeczu Wisłoki i Białej (11, 13) i prawdopodobnie wiele innych⁵. W wymienionych opracowaniach zawarte są mapy o podziałce 1:200 000 do ok. 1:400 000 obrazujące stan lasów przeważnie przed kilku wiekami oraz w pocz. XIX lub w pocz. XX w. i to nawet wówczas gdy zakres pracy kończy się np. na wieku XV (31).

Do tej grupy należy też powojenne opracowanie K. Ślaskiego „Zasięg lasów Pomorza w ostatnim tysiącleciu” (47) zawierające mapę (1:500 000) obejmującą Pomorze Zachodnie i Gdańskie (obszar ograniczony wybrzeżem Bałtyku, biegiem dolnej Wisły, doliną Noteci, Warty i Dolnej Odry). Maruszczak (24) wspomina też o wcześniejszej pracy K. Ślaskiego nt. dziejów Ziemi Kołobrzeskiej, zawierającej również historyczną mapę lasów.

⁴ Praca o ziemi lwowskiej obejmuje obszar poza obecnymi granicami Polski (mapa 1:400 000); opracowanie o dorzeczu Sanu zajmuje się ziemią przemyską, ograniczoną od południa i wschodu Sanem (na odcinku Dynów—Jarosław), od północy rzeką Mleczką, na północno-zachodzie sięga do Przeworska i Grodziska Dolnego (mapa 1:200 000).

⁵ Por. np. wykaz literatury i źródeł w pracy M. Dobrowolskiej (12). Skrót opracowania tejże autorki o osadnictwie Łemkowszczyzny nie zawiera ani mapy, ani innych dokładniejszych danych o lasach.

Trochę inny charakter mają obszerne i gruntownie udokumentowane publikacje J. Wiśniewskiego dotyczące dziejów osadnictwa w północno-wschodnim krańcu Polski, na terenie współczesnych (z lat sześćdziesiątych) powiatów augustowskiego, sejneńskiego i suwalskiego (51, 52, 53). Są to właściwie opracowania niemal z historii leśnictwa, lecz autor traktuje problem bardziej opisowo i nie stara się odtworzyć dawnego krajobrazu, choć prace te zawierają również niewielkie mapki w dość dużej skali z zaznaczonymi granicami lasów, np. w XVI i XVIII w.

Syntezę przemian środowiska geograficznego Polski, niestety tylko do XV w., zawiera wspomniana już praca M. Dobrowolskiej (12). Oprócz wielu wiadomości w tekście o niszczeniu lasów w procesie historycznego rozwoju znajdujemy tam kilka mapek (na wkładkach), ukazujących zmiany powierzchni lasów (do pocz. XIX lub XX w.), np. Ziemi Lubelskiej, okolic Warszawy, środkowej Polski (m.in. Kujawy, okolice Kalisza, Konina, Łęczycy, Sieradza) i Wyżyny Kielecko-Sandomierskiej (wg R. Mochnickiego).

Z kolei kilka uwag na temat kartograficznych materiałów źródłowych, a także współczesnych opracowań kartograficznych, które dla badania zmian lesistości mają również charakter źródeł.

Podstawowym materiałem dla obszaru środkowej Polski obrazującym powierzchnię lasów w latach trzydziestych XIX w. jest wspomniana wyżej tzw. „Mapa Kwatermistrzostwa” w skali 1:126 000. Jej dokładność i doskonałość wykonania czynią ją porównywalną z późniejszymi wojskowymi mapami topograficznymi w skali 1:100 000 (lub zbliżonej). Nie jest ona jeszcze w pełni wykorzystana do badania stanu lasów, zwłaszcza w odniesieniu do północnej części b. Królestwa Polskiego. Dla opracowań dotyczących innych obszarów ziem polskich trzeba się posługiwać mapami austriackimi, pruskimi lub rosyjskimi, omówionymi częściowo w pracach Buczka (10), Błaszyka (8, 9), Maruszczyka (24) i innych. Kolejne etapy kartograficznego badania ziem lesistości mogą stanowić mapy wymienione wyżej, obrazujące stan około: 1880—1900 r. (KdWR), 1930—1938 r. (MTP) 1950 r. (MTSG). Uzyskanie stanu ok. 1970 r. z map topograficznych będzie jeszcze prawdopodobnie trudne.

Jak się wydaje, zupełnie niewykorzystanym źródłem poznania powierzchni lasów na przełomie XVIII i XIX w. lub w pocz. XIX w. jest cykl map wydawanych w ramach Atlasu Historycznego Polski (AHP). Został on zapoczątkowany „Mapą województwa krakowskiego z doby Sejmu Czteroletniego (1788—1792)” (60) wykonaną przez Karola Buczka (z zespołem) w Krakowskiej Komisji AHP. W odrębnym opracowaniu (10) zestawiono źródła i omówiono metodę opracowania mapy. W kolejnych tomach „Atlasu” zamierza się przedstawić w ujęciu kartograficz-

nym (w skali 1:200 000) obraz Polski drugiej połowy XVI w. zawierający najważniejsze informacje o przestrzennym rozmieszczeniu niektórych elementów, m.in. środowiska przyrodniczego (rzeźba terenu, wody, lasy), na podstawie źródeł kartograficznych z końca XVIII i pierwszej połowy XIX w. Do tego cyklu należy wspomniana już mapa R. M o c h n a c k i e g o (61), a także mapa powiatu grodzieńskiego (21) obejmująca m.in. fragment ziemi sejneńskiej (52). Prace nad takimi mapami kontynuowano po 1945 r. Dotychczas wydano tomy obejmujące historyczne województwa płockie (55) i lubelskie (54), a także Prusy Królewskie (35) i Mazowsze (25). Prace z tego zakresu prowadzone są w Pracowni Atlasu Historycznego Polski Instytutu Historii PAN pod kierownictwem prof. dr Władysława P a ł u c k i e g o. W opracowaniu jest tom „Atlas” obejmujący historyczne woj. sandomierskie.

Ze względu na jednolitą i względnie małą skalę (1:200 000) oraz wykorzystywanie źródeł o podziałce zbliżonej do 1:100 000 mapy te mogłyby stanowić podstawę do ustalenia powierzchni leśnych w pocz. XIX w. i dalszych opracowań. Ujemną stroną jest niejednorodność tych map z punktu widzenia uwzględniania powierzchni zaznaczonych na starszych mapach (np. TKKP) jako tzw. „krzaki”. Zagadnienie to było traktowane (również w omówionych wyżej opracowaniach na temat zmian lesistości w trojaki sposób:

- 1) uwzględniono „krzaki” wspólnie z „lasami” bez odrębnego zaznaczania (8, 9, 10, 55, 60),
- 2) utrzymano rozróżnienie na „lasy” i „krzaki” (3, 25, 46),
- 3) uwzględniono tylko powierzchnie „lasów” pomijając „krzaki” (24, 54).

Uwagi co możemy rozumieć pod pojęciem „krzaki” znajdujemy np. w objaśnieniach do mapy Mazowsza (25, s. 32): „większość źródeł kartograficznych z tego okresu odróżnia lasy wysokopiennie od tzw. krzaków czyli zarośli, różnego wieku poręb leśnych i reliktywów silnie przetrzebionych partii leśnych”. Zarośle lub krzaki uważane są więc za „relikt dawnego zasięgu zalesienia” oraz wynik nieprawidłowego użytkowania gospodarczego lasów.

Wydaje się, że uwzględnianie krzaków (z pożądanym zaznaczeniem ich w odmienny sposób) byłoby słuszniejsze, zapewne większość tych obszarów niedawno przed sporządzeniem map była lasami, choć możliwe jest również zaliczenie tu powierzchni nieleśnych, np. zespołów zarośli nadrzecznych lub na zboczach parowód i wąwozów.

Badania zmian lesistości prowadzone na materiałach kartograficznych powinny być, w miarę możliwości, porównywane z danymi statystycznymi dotyczącymi takich samych obszarów, choć często porówna-

nia te możliwe są jedynie dla większych jednostek, np. województw sprzed 1 VI 1975 r.

W odniesieniu do obszaru Królestwa Polskiego prawie równocześnie do „Mapy Kwatermistrzostwa” (62) są archiwalne materiały statystyczne pod nazwą „Statystyka Królestwa Polskiego kompletna na włóki chełmińskie” (1), podające m.in. strukturę użytkowania gruntów (w tym powierzchnię lasów) w przekroju ówczesnych powiatów i województw. Szczegółowe dane (wg powiatów) z tych materiałów, o ile mi wiadomo, nie były wykorzystane (oprócz opracowań autora nt. Kielecczyzny), nie znała ich zapewne M. Romanowska, powoływał się na nie J. Miklaszewski (26, s. 14)⁶, ale podał dane tylko dla całego Królestwa. Materiały te zawierają prawdopodobnie wiele błędów, zastrzeżenie może budzić klasyfikacja użytków, z czego wynika np. ogromna powierzchnia nieużytków, w wielu powiatach i województwach większa od powierzchni lasów⁷, ale są to chyba jedyne materiały z tego okresu podające dane w rozbiciu na powiaty. Prawie współczesne tym materiałom, kartograficzno-opisowe opracowanie F. Rodeckiego (37) i obszerna informacja w „Sylwaniu” (41) zawierają dane wyłącznie w przekroju województw, podobnie jak wiele innych późniejszych, ogólnogospodarczych opracowań statystycznych. Powszechnie wykorzystywane dzieło A. Półuńskiego o lasach Królestwa Polskiego (33) zawiera wprawdzie wiele szczegółowych materiałów, ale również nie pozwala na odtworzenie statystycznego obrazu wszystkich lasów (różnych form własności) w przekroju powiatów. Takie dane (wg powiatów) zawierają np.: rosyjskie materiały statystyczne za 1887 r. (43), opracowanie zbiorowe pt. „Stosunki rolnicze Królestwa Kongresowego” (45) (dane z r. 1909), „Statystyka rolnicza 1931/32” (44)⁸ i inne późniejsze zestawienia (4, 15, 16, 34, 36, 38). W znanym dziele J. Miklaszewskiego „Lasy i leśnictwo w Polsce” (26) dane o lesistości powiatów w pierwszych latach okresu międzywojennego można odczytać (jedynie w przybliżeniu) z mapy. Praca ta zawiera jednak bardzo cenne rozdziały, a mianowicie „Źródła

⁶ Dzięki temu udało się dotrzeć do tych materiałów w Archiwum Głównym Akt Dawnych (AGAD) w Warszawie.

⁷ Występuje to np. w ówczesnych województwach krakowskim i sandomierskim, gdzie powierzchnie lasów i nieużytków (we włókach chełmińskich) wynoszą odpowiednio: w woj. krakowskim 12 050 i 32 294, w woj. sandomierskim 27 823 i 29 041. W niektórych ówczesnych powiatach powierzchnia nieużytków dochodzi do 65% powierzchni ogólnej (np. w powiatach: jędrzejowskim, kieleckim, stopnickim i szydlowskim).

⁸ Wydawnictwo to zawiera wyniki drugiego opracowania rejestracji użytków z 1931 r., dokładniejsze od danych pierwszego opracowania (w tymże wydawnictwie za r. 1930/31). Są to podstawowe wiadomości o powierzchni poszczególnych użytków w Polsce, nie uaktualnione do 1939 r.

polskiej statystyki leśnej i ocena ich wartości”, a także „pogląd historyczny na zmiany w zalesieniu ziem polskich”. Historyczny przegląd takich zmian, o różnym stopniu kompletności i dokładności, zawarty jest też w wielu innych opracowaniach (14, 40, 45, 48, 49, 56, 57).

Warto jeszcze wspomnieć o badaniach K. Bieleckiej (6, 7), która wprowadzie tylko częściowo zajmuje się zagadnieniem powierzchni lasów, ale za to próbuje odtworzyć ich zmiany w okresie ok. 50 lat (od lat sześćdziesiątych lub siedemdziesiątych do końca XIX lub początku XX w.) na całym obszarze Polski w granicach po 1945 r., podając i analizując przy tym źródła dla 3 części badanego obszaru (Królestwo Polskie oraz ziemie polskie byłych zaborów austriackiego i pruskiego). Ze względu na przyjęty teren badań, którego granice nie pokrywają się z granicami dawnych większych jednostek administracyjnych (guberni, regencji itd.), autorka musiała dotrzeć do źródeł operujących mniejszymi jednostkami statystycznymi, a więc powiatami. Jest to chyba pierwsze ustalenie powierzchni lasów Polski w przeszłości na obszarze maksymalnie zbliżonym do obecnego, niestety tylko w przekroju 3 jednostek (zaborów). Cenna jest zapowiedź kontynuacji badań dla okresu do 1939 r. oraz zamierzenia publikacji danych w przekroju powiatów. Dopiero taka publikacja miałaby fundamentalne znaczenie dla ustalenia zmian lesistości ziem polskich w ostatnim stuleciu.

Uzupełnieniem i rozwinięciem omawianego tematu jest opracowanie J. Bartysia o „zmianach lesistości Galicji w XIX w.” (5). Autor wykorzystał m.in. materiały statystyczno-opisowe przechowywane w Wiedniu, cenne zwłaszcza dla okresu 1800—1844 r. (brak danych publikowanych). Praca jest wykonana bardzo sumiennie i starannie, ale do niektórych jej fragmentów można mieć zastrzeżenia. Tak np. autor próbuje ustalić „rzeczywisty obszar lasów” (niestety tylko dla całej Galicji) w okresie 1850—1900 co 10 lat „po odtrąceniu wszelkich nieużytków, poręb, pastwisk oraz obszaru planowanych tylko albo nowo urządzanych młodników”. Mam wątpliwości, czy powinny być wyłączone z powierzchni leśnej „poręby” i „nowo urządzone młodniki”. Dane o powierzchni lasów podane są dla różnych lat w różnych powiatach, co przy braku mapy lub informacji o zmianach granic powiatów bardzo utrudnia jakieś porównanie. W pracy o zmianach lesistości mniej potrzebne wydają się dane o składzie gatunkowym lasów (zresztą dość ogólne i tylko opisowe), o liczbie tartaków wodnych i parowych itd. Z pracy tej wynika natomiast — nie wiem czy zgodnie z zamierzeniami autora — jak ogromne, a często nie do pokonania trudności napotyka się przy omawianiu zmian lesistości wyłącznie na podstawie materiałów statystycznych i opisowych.

Przedstawione uwagi skłaniają do uogólnień i wniosków:

1. Powyższe omówienie źródeł i opracowań z pewnością nie jest kompletne, ale nie to było jego celem. Wskazano na bogactwo materiałów i ich różnorodność, nie zawsze korzystną dla poznania procesu zmian lesistości ziem polskich.

2. Należy się zastanowić czy jest potrzebne poznanie tych zmian, a jeśli tak to komu — jakiej instytucji, z jak dalekim sięganiem wstecz, z jaką dokładnością i w przekroju jakich jednostek. Wobec długości i żmudności takich badań oraz względnej kosztowności (prace kartograficzne) „społeczne zamówienie” i koordynacja byłaby bardzo wskazane.

3. Dotychczasowe wyniki wskazują na potrzebę kontynuacji badań dla dalszych regionów w celu umożliwienia dokonania syntezy dla całego obszaru ziem polskich (w obecnych granicach). „Regionami” takimi mogłyby być województwa sprzed 1 VI 1975 r. lub obecne. Należy też rozważyć, czy najmniejszymi badanymi jednostkami mają być gminy (chyba zbyt małe i obszarowo mało stabilne), czy też powiaty z 1970 lub 1975 r., wprowadzie już nie istniejące, ale dla których są opublikowane materiały o powierzchni lasów np. w 1970 r. (15, 16, 34).

4. Wydaje się, że z punktu widzenia leśnictwa i praktycznej przydatności badań należy poznać zmiany lesistości od początku XIX w. do czasów współczesnych na podstawie materiałów kartograficznych o podziałce zbliżonej do 1 : 100 000 (ewent. 1 : 200 000), w kilku przekrojach czasowych i w jednostkach podziału przestrzennego rzędu powiat—gmina lub obecne województwa i ich części (np. dawne powiaty lub ich części). Do poznania wcześniejszych zmian lesistości (do pocz. XIX w.) należy wykorzystać istniejące opracowania historyczne, a w miarę możliwości inne materiały i źródła.

5. Pożądane byłyby wypowiedzi na ten temat zainteresowanych instytucji lub organizacji (resort leśnictwa oraz NZLP i BULiGL, GUS, Komisja Planowania RM, odpowiednie instytuty, zakłady lub komisje PAN, PTL, SITLiD i inne), co mogłoby zapoczątkować opracowanie długofalowego planu pracy i współpracy w tym zakresie, celowego i wskazanego wobec obszerności i wagi zamierzenia, jakim powinno być analityczno-syntetyczne poznanie i opracowanie zmian powierzchni lasów (w czasie i przestrzeni) na obszarze ziem polskich.

ŹRÓDŁA I LITERATURA

A. Źródła archiwalne i prace niepublikowane

1. Statystyka Królestwa Polskiego kompletna na włóki chełmińskie (1824?) — AGAD — Bibl. Ordynacji Zamojskich nr 96, s. 627—642.

2. Szcześniewska M. — Zmiany zalesienia okolic Warszawy w wieku XIX i XX. Warszawa 1951/52. Uniw. Warsz. Inst. Geografii (maszynopis).
3. Szymański B. — Zmiany lesistości Kielecczyzny w XIX i XX wieku. Warszawa 1977, Inst. Bad. Leś. (maszynopis).
4. Zestawienie powierzchni leśnej wg powiatów i użytkowników wg stanu na dzień 1 stycznia 1953 r. (Warszawa) 1954. GUS. Depart. Statyst. Rolnictwa i Leśnictwa (maszynopis powielony).

B. Literatura

5. Bartyś J. — Zmiany w lesistości Galicji w XIX w. w świetle piśmiennictwa fachowego. „Studia Mat. Dziej. Nauki Pol.” Ser. B 1975, z. 25.
6. Bielecka K. — Przemiany struktury rolniczego użytkowania ziemi w Królestwie Polskim w latach 1863—1913 w świetle materiałów statystycznych. „Kwart. Hist. Kult. Mater.” R. 14: 1966, nr 3.
7. Bielecka K. — Przemiany struktury użytkowania ziemi w Polsce na przełomie XIX i XX wieku. Warszawa: PWN 1969. Studia z Dziej. Gospod. Wiejsk. T. 10.
8. Błaszyk H. — Rozwój lesistości Wielkopolski. „Kronika Wielkopolski” R. 1974, nr 3 (4).
9. Błaszyk H. — Zmiany lesistości Wielkopolski. „Rocz. AR Pozn. Rozpr. nauk.” 1976, z. 73.
10. Buczek K. — Mapa województwa krakowskiego z doby Sejmu Czteroletniego (1788—1792). Źródła i metoda. Kraków 1930. Prace Komis. Atlasu Historycznego Polski.
11. Dobrowolska M. — Osadnictwo Puszczy Sandomierskiej między Wisłą i Sanem. „Krakowskie Odczyty Geograficzne”. Kraków 1931, nr 14.
12. Dobrowolska M. — Przemiany środowiska geograficznego Polski. Do XV wieku. Warszawa: PWN 1961.
13. Dobrowolska M. — Studia nad osadnictwem w dorzeczu Wisłoki i Białej. „Wiadomości Geograficzne” 1931, nr 6/7.
14. Dzieje lasów, leśnictwa i drzewnictwa w Polsce. (Praca zbiorowa pod red. A. Żabko-Potopowicza). Warszawa: PWRiL 1965.
15. Grocholska J. — Bilans użytkowania ziemi w Polsce. Cz. 2. „Dokumentacja Geograficzna” 1973, z. 4.
16. Grocholska J., Małecki M., Pietkiewicz T. — Bilans użytkowania ziemi w Polsce (według stanu na dzień 31 grudnia 1970). Cz. 1. „Dokumentacja Geograficzna” 1972, z. 2.
17. Heymanowski K. — Lasy w kartografii ziem polskich w okresie przedrozbiorowym. „Sylwan” 1967, nr 11.
18. Hildt S. — Polska mapa taktyczna 1:100 000. „Wiadomości Służby Geograficznej” 1948, z. 2.
19. Hładyłowicz K. J. — Zmiany krajobrazu i rozwój osadnictwa w Wielkopolsce od XIV do XIX wieku. Przedm. F. Bujak. Lwów 1932. Bad. z Dziej. Społ. i Gospod., nr 12.
20. Hładyłowicz K. J. — Zmiany krajobrazu w ziemi lwowskiej od połowy XV do początku XX wieku. W: Studia z historii społecznej i gospodarczej poświęcone prof. dr Franciszkowi Bujakowi. Lwów 1931.
21. Jakubowski J. — Powiat grodzieński w XVI w. Kraków 1935. Prace Komis. Atlasu Historycznego Polski, z. 3.

22. Kozanecka M., Margański A. — Czterdziestopięćlecie działalności dydaktycznej i naukowej profesora Rodiona Mochnackiego. „Rocz. nauk.-dydakt. WSP Krak. Pr. geogr.” 1970, z. 5.
23. Krassowski B. — Polska kartografia wojskowa w latach 1918—1945. Warszawa: Wyd. MON 1974.
24. Maruszczak H. — Stan i zmiany lesistości województwa lubelskiego w latach 1830—1930. „Annales UMCS” Sect. B v. 5: 1950. Lublin 1952.
25. Mazowsze w drugiej połowie XVI wieku. Oprac. pod red. W. Pałuckiego. Cz. I. Mapa, plany. Cz. II. Komentarz, indeksy. Warszawa 1973. Atlas Historyczny Polski, Mapy szczegółowe XVI wieku, 7.
26. Miklaszewski J. — Lasy i leśnictwo w Polsce. Tom 1. Warszawa 1928.
27. Mochnacki R. — Zasięg pralasu na Średniogórzu Polskim. „Spraw. z czynności i posiedzeń Pol. Akad. Umiejętności” T. 28: 1923, nr 10.
28. Nyrek A. — Gospodarka leśna na Górnym Śląsku od poł. XVII do poł. XIX w. Wrocław 1975. Prace Wrocł. Tow. Naukowego, Ser. A, nr 168.
29. Olszewicz B. — Polska kartografia wojskowa (zarys historyczny). Warszawa 1921.
30. Paradowski J. — Osadnictwo w Ziemi Chełmińskiej w wiekach średnich. Lwów 1936. Bad. z Dziej. Społ. i Gospod., nr 28.
31. Persowski F. — Osadnictwo w dorzeczu średniego biegu Sanu. Próba rekonstrukcji krajobrazu z XV wieku. W: Studia z historii społecznej i gospodarczej poświęcone prof. dr. Franciszkowi Bujakowi. Lwów 1931.
32. Pietrzak A. — Zmiany zalesienia terytorium województwa łódzkiego od okresu porzoborowego do czasów obecnych. „Region łódzki. Studia i materiały” T. 3. Łódź 1973.
33. Połujański A. — Opisanie lasów Królestwa Polskiego i gubernij zachodnich Cesarstwa Rosyjskiego pod względem historycznym, statystycznym i gospodarczym. T. 1—4. Warszawa 1854—1855.
34. Powierzchnia leśna oraz lesistość według województw i powiatów 1970. Warszawa: GUS 1971. Opracowania analityczne. Leśnictwo.
35. Prusy Królewskie w drugiej połowie XVI wieku. Oprac. M. Biskup przy współudz. L. Koca. Warszawa 1961. Atlas Historyczny Polski, Seria B: Mapy przeglądowe, 1.
36. Rocznik statystyczny leśnictwa i przemysłu drzewnego 1960. Warszawa: Min. Leś. i Przem. Drzew. 1960.
37. Rodecki F. — Obraz geograficzno-statystyczny Królestwa Polskiego. Warszawa 1830.
38. Rolnicza przestrzeń produkcyjna Polski w liczbach. Puławy: Inst. Uprawy Nawoż. i Glebozn. 1974.
39. Romanowska M. — Zmiany w zalesieniu Królestwa Polskiego w ostatnim stuleciu. „Czasopismo Geograficzne” R. 1934, z. 3/4.
40. Ruśkiewicz S. — Zmniejszanie się powierzchni leśnej w Polsce. „Las Polski” 1930, nr 9—10.
41. Rys leśno-statystyczny Królestwa Polskiego. „Sylwan” 1827, nr 1.
42. Słomczyński J. — Polskie mapy wojskowe. „Wiadomości Służby Geograficznej” 1934, z. 3.
43. Statistika Rossijskoj Imperii. XXIII. Glavnejsija dannaja pozemel'noj statistiki po obsledovaniju 1887 goda. Vypuski LI-LX. Privislanskija gubernii. S. — Peterburg” 1893.
44. Statystyka rolnicza 1931/32. Statystyka Polski. Ser. B. z. 10. Warszawa 1933.

45. Stosunki rolnicze Królestwa Kongresowego. Praca zbiorowa... pod kier. S. Janickiego. Warszawa 1918.
46. Szymański B. — Wstępne wyniki badań nad zmianami lesistości Kielecczyzny. (Przekazano do druku w „Przeglądzie Geograficznym”).
47. Ślaski K. — Zasięg lasów Pomorza w ostatnim tysiącleciu. „Przegląd Zachodni” 1951, nr 5/6.
48. Więcko E. — Lasy i przemysł leśny w Polsce. Warszawa: PWRiL 1960.
49. Więcko E. — Zmiany lesistości i zagospodarowania lasów na ziemiach polskich w świetle rozwoju polityki leśnej. „Sylwan” 1948, z. 2/4.
50. Więcko E. — Zmiany lesistości regionu Warszawy. „Sylwan” 1976, nr 2.
51. Wiśniewski J. — Dzieje osadnictwa w powiecie augustowskim od XV do końca XVIII wieku. W: Studia i materiały do dziejów Pojezierza Augustowskiego. Białystok 1967.
52. Wiśniewski J. — Dzieje osadnictwa w powiecie sejneńskim od XV do XIX wieku. W: Materiały do dziejów ziemi sejneńskiej. Białystok 1963.
53. Wiśniewski J. — Dzieje osadnictwa w powiecie suwalskim od XV do połowy XVII wieku. W: Studia i materiały do dziejów Suwalszczyzny. Białystok 1965.
54. Województwo lubelskie w drugiej połowie XVI wieku. Oprac. S. Wojciechowski. Warszawa 1966. Atlas Historyczny Polski, Mapy szczegółowe XVI wieku, t. 3.
55. Województwo płockie około 1578 r. Oprac. pod kier. S. Herbst a. Warszawa 1958. Atlas Historyczny Polski Seria A: Mapy szczegółowe 2.
56. Zagadnienie ekonomiki leśnictwa. Pod red. W. Krajskiego. Warszawa: PWRiL 1969.
57. Żabko-Potopowicz A. — Historia leśnictwa. Warszawa: SGGW 1960.

C. Mapy

58. Karte des westlichen Russlands 1 : 100 000. Kartographische Abteilung d. Königl. Preuss. Landes-Aufnahme.
59. Mapa Taktyczna Polski 1 : 100 000. Wojskowy Instytut Geograficzny. Warszawa.
60. Mapa województwa krakowskiego z doby Sejmu Czteroletniego 1788—1792. Skala 1 : 200 000. Pod kier. W. Semk wicza oprac. K. Buczek i in. Kraków 1930. Atlas Historyczny Polski, Seria A: Mapy szczegółowe, nr 1.
61. Moch nacki R. — Zasięg pralasu na wyżynie kielecko-sandomierskiej. Skala 1 : 300 000. Kraków 1937. Komisja Atlasu Historycznego Polski P.A.U.
62. Topograficzna Karta Królestwa Polskiego 1 : 126 000. Warszawa 1839.

Praca wpłynęła do Komitetu Redakcyjnego 22 kwietnia 1978 r.

Краткое содержание

Среди польских публикаций в области истории лесного хозяйства значительную группу представляют работы на тему изменений лесистости польских земель, а также другие работы, которые могут быть основанием или помощью для таких исследований, а следовательно имеют характер источников.

Публикации характера разработок можно поделить на:

работы касающиеся только изменений лесистости, начатые в период 1918—1939 гг. (М. Романовска) и развиваемые после 1945 г. для отдельных районов Поль-

ши; эти работы основываются на сходных картографических материалах и касаются прежде всего изменений в XIX и XX вв.;

— исторические работы связывающие проблемы изменений лесистости с развитием градостроения; существенным элементом этих работ очень часто являются карты иллюстрирующие изменения лесистости в течение нескольких столетий;

— работы основанные на статистических материалах, посвященные изменениям структуры пользования землей или исключительно лесному хозяйству.

После обсуждения этих публикаций, характеризуются также картографические и статистические источники, которые могут служить для исследования изменений лесистости польских земель в XIX и XX вв.

Рассмотрены также карты издаваемые как «Исторический атлас Польши», которые кроме других элементов содержат площади лесов с конца XVIII или начала XIX в. Эти карты могут быть основанием для дальнейших исследований изменений лесистости.

В заключении указывается на необходимость дальнейших исследований изменений лесистости отдельных регионов Польши, причем целью должно быть проведение синтеза для всей площади Польши. Желательно было бы унифицирование исследований и их координация.

S u m m a r y

Among Polish publications on the history of forestry numerous are papers on changes in forest cover on Polish territories, as well as other papers, which may provide background or be of assistance for such studies, and therefore being of source character.

Publications in the class of elaboration may be divided into:

— papers concerning strictly changes in forest cover initiated during the period between I and II World Wars (M. Romanowska) and developed after 1945 for individual regions of Poland; these papers are based on similar cartographic materials and deal mostly with changes occurring during XIX and XXth centuries;

— historical papers combining problems of changes in forest cover with the development of colonization; maps depicting alterations in forest cover during several centuries provide frequently significant element of these papers;

— papers based on statistical data, devoted to changes in land-use structure or to forestry exclusively.

Following to the description of these papers there were characterized also cartographic and statistical sources which may be of assistance in studies on changes in the forest cover of Polish lands in XIX and XX centuries.

Maps edited as „Historical Atlas of Poland”, which apart from other elements contained forest areas at the end of XVIIIth and beginning of XIXth century, were also discussed. These maps may provide background for further studies on changes in forest cover.

In conclusion the need of further studies on changes in forest cover of individual regions of Poland was stressed. Their ultimate goal should be the synthesis for the entire territory of Poland. Standardization and coordination of these efforts would be desirable.